

EEN ZONNIG TONEELSTUK of Als ik terugdenk aan de oorlog

Willem Brakman

Uit: Duitsers(!?), Bzztôh, Den Haag, 1990; deze - herziene- versie
uit: De Pij Pers, 1995, gelimiteerde oplage.

Opeens gebeurde het onwaarschijnlijke dat 's ochtends rond een uur of vier, 10 mei 1940, een danig geknal boven ons huis losbarstte. Wij wisten bij god niet wat dat was, dat geluid hadden we nog nooit gehoord. Mijn broer en ik sprongen uit bed en renden naar het raam. En verdomd, of de duivel er mee speelde, daar scheerde vlak over de straat een Duits vliegtuig en erachter één van de twee of drie Fokkers die Nederland bezat. Toen realiseerden wij het ons tegelijk en we riepen: 'Oorlog' en wisten niet hoe we het bij elkaar gerend moesten krijgen. Alsof we de honderdduizend hadden gewonnen.

Als ik terugkijk op de oorlog, zie ik een heel merkwaardige tijd, er gebeurden allemaal dingen in de straat die je niet geloofde. Er liepen overal Hollandse soldaten. Het was ook ongekend heet en omdat het anders zo schrijnde, hadden zij hun zakdoek tussen nek en kraag geduwd. Daardoor hadden wij het idee dat ze allemaal gewond waren. Voor de oorlog zag je ook wel eens soldaten, maar die liepen er allemaal tot in de puntjes verzorgd bij. Nu sleepten ze hun geweer achter zich aan met de helm achter op hun hoofd. Wij vonden dat schitterend. Maar je geloofde het niet. Je zag het, het brandde zich in je hersens en je kon er niet bij. Het was net alsof de werkelijkheid zich op een of andere raadselachtige wijze tegelijkertijd met een grote overmacht poneerde én onbereikbaar was, het verre dat in het nabije niet week. Het is knap dat ik dat ook al in die tijd sterk ervoer. Ik weet nog dat ik bij Duitse jeeps met mijn hand over het staal wreef om ze werkelijk te doen zijn, en dan nog drong het niet tot mij door.

Het was een zomer, dat kwam er ook nog bij, zoals we nog nooit gezien hadden. Ziekelijk mooi. Een stralend blauwe hemel, geen zuchtje wind, de bomen bulderden allemaal van het groen en daaronder stonden Duitse soldaten. Die zaten loom van de hitte op hun krent, op van die oorlogswagens, te eten. En ik keek en zie er nog een zijn jam smeren en eerlijk waar, ik leed eraan dat ik het niet kon geloven. Ik zou blij geweest zijn als die man was opgestaan en me een klap in mijn gezicht had gegeven. Dan had ik kunnen zeggen: ik heb waarlijk de 10-de mei ook meegemaakt.

De mens heeft voor zijn beleving drie dingen nodig: hij moet ernaar toeleven, het beleven en erop terugkijken. Pas als hij het zich herinnert, kan hij zeggen: 'Nou heb ik iets beleefd en dat is afgerond, het is mijn geestelijk eigendom geworden.' Dat gaat op

voor heel belangrijke gebeurtenissen. Het is een wezenlijke trek van de werkelijkheid, dat de tijd erin verwerkt moet worden.

Als ik aan de oorlog terugdenk, vallen mij twee belangrijke aspecten op. Ten eerste vind ik het heel belangrijk dat die tijd zo irreëel was. Als ik mezelf daar in de verte in de oorlog zie lopen, heb ik moeite om te bedenken: dat ben ik. Een ander feit dat me opvalt, is een gevoel van schaamte.

Het irreële van de oorlog werd versterkt door het weer. Dat was onwaarschijnlijk prachtig, een zonnig toneelstuk. En dan zo'n hemel vol met parachuutjes, schitterend! Toen ik de tweede dag van de oorlog het strand opging, stonden daar zeker dertig vliegtuigen. Het waren Junkers van geribbeld ijzer, vrachtvliegtuigen die parachutisten aan hadden gevoerd. Prachtige, grijze, plompe vliegtuigen. Die waren op het strand geland. Alles leeg, de deuren open. De plaatsen waar ze gezeten hadden, waren bij wijze van spreken nog warm. En wij gingen daar aan de stuurknuppel zitten en keken ernaar. Vreemd, aanraakbaar, maar niet te verwerken. Er zaten jongens die nog veel jonger waren dan ik, twaalf- of dertienjarigen, die rustig van alles en nog wat los zaten te schroeven en dat meenamen. Onaangedaan. En ik voelde: die kennen niet het probleem van werkelijk-onwerkelijk, of iets in die zin.

Het was helemaal een tijd die niet zijn best deed om erg werkelijk te worden. Mijn oom die ik mijn hele leven gekend had als de beroepssergeant-majoor, oom Alvers, een begrip in mijn jeugd, een monument, lag in de oorlog bij Ypenburg en wij vroegen niet anders dan: 'Hoe zou het met oom Henk gaan, hoe zou het toch met hem gaan?' Nu, oom Henk verrichtte geen heldendaden, hij was de eerste om te vertellen hoe hij dagenlang niets anders had gedaan dan op handen en voeten, decimetertje voor decimetertje door een riool kruipen om te ontsnappen aan het krijgsgewoel. Dat vond ik in die tijd ook al zeer vreemd, want hij stond het te vertellen alsof dat toch een heldendaad was. Het hoorde bij de onwerkelijke dingen, het klopte ergens niet.

Ook niet toen de grote stilte viel. We hadden gecapituleerd en er gebeurde niets. Doodse stilte. Het was alsof iedereen luisterde. Dat zijn de mooiste momenten van het leven, alles zwanger van betekenis, maar van wát!? je wist niet of het al tijd was om bang te worden of niet.

Na de officiële capitulatie gebeurde er iets heel merkwaardigs. Het Duitse leger viel binnen, langs de kust wilde het via Zeeland over de grote rivieren naar België. Aan het einde van de Laan van

Meerdervoort in Den Haag stond een geweldige hoop mensen roezaammoezend: "... Ze komen hierheen!' Overdreven, natuurlijk kwam niet het hele Duitse leger, misschien één divisie. Maar we zagen wel wat we nog nooit gezien hadden, een echt leger. Dat hield maar niet op, dat ging maar door. De gekste landingsboten, knotsen van wagens, zelfs tanks, figuren die je nog nooit had gezien, kortom het onverwachte ongekende. En dat was ook weer zoiets, aan de ene kant had je daar een geweldig ontzag voor - het was net alsof je dacht: dát is wel een man, maar die daar is pas een echte man -, aan de andere kant schaamde je je voor je eigen onbenulligheid en had je er ook verdriet van. Ik herinner mij die intocht als een van die verschijnselen die als een visioen aan je voorbij trokken. je ervaart hoe bulderende realiteiten een visionair aspect krijgen. De relatie tussen het normale aantal gebeurtenissen en het daarbij behorende tijdsverloop is helemaal verstoord. Als je veel beleeft in een korte tijd, rekt de tijd uit. Als je weinig beleeft, krimpt de tijd in elkaar. Dat is ook één van de factoren waardoor een geweldige opeenhoping van gebeurtenissen een onwerkelijk karakter krijgt. Omdat de verhouding gebeurtenis-tijd niet meer klopt.

Ik geloof dat het proces van de realisering heel belangrijk was in de oorlog. Er zijn zelfs oorlogs misdadigers geweest die zeiden: 'Ik heb het gedaan, maar ik heb het ook niet gedaan.' Ik weet dat er vreselijke dingen zijn gebeurd - ik heb zelf ook wel, gelukkig niet veel, beroerde dingen gezien -, maar zoals ik op de oorlog terugkijk, zie ik het als een irreële tijd. Als je diep in het hart kijkt van mensen die de oorlog hebben meegemaakt, zeggen er veel: 'Het was een mooie tijd' en dat is al vreemd. Natuurlijk was er een sterk gevoel van verbondenheid, een bijna animale groepsbeleving. En voor mij, een geboren eenling, was dat gevoel al héél uitzonderlijk. Maar vooral, het was een wereld van geruchten, vertellingen. Daar begint het al mee. Een constante fluistering ging over de wereld; geruchten, verhalen vol hoop en overdrijving, wensdromen, maar waar ik met grote aandacht naar luisterde. Het bij elkaar hokken zonder iets, rondom een heel klein pitje, dat was natuurlijk zeer innerlijk, bizar en vertekenend. Boeken waren er nauwelijks en er was geen radio, dus de mensen waren werkelijk aangewezen op elkaar, zoals in een utopie. Er werden lange discussies gehouden en boeken werden als kostbaarheden uitgeleend. Dostojevski, daar kon je weer mee vooruit, dan had je wat te doen, daar kon je over praten! Kleine dingen kregen een groot gewicht, vermoedelijk hun echte gewicht. Het was een vreemd lege wereld. Ik ben bereid dat vanuit deze overdaad een prachtige wereld te vinden vol ascese. Toen leden we er wel onder, maar toch ...

Het tweede belangrijke aspect van de oorlog, naast de irrealiteit, is de schaamte. Dat zal niet zo direct duidelijk zijn, maar ik herinner me nog dat ik in de laatste dagen van de oorlog om negen uur nog bij mijn vriend was. De spanning was overal om te snijden. Er was toen nog een spertijd van acht uur. We zaten daar te praten en ik had mijn schoonzuster bij me, een mooie meid. Als je na speruur naar huis ging, moest je behoorlijk oppassen. Toen natuurlijk helemaal, want wanneer patrouillerende NSB'ers je betraptten, was je er geweest.

Toen we die avond de weg overstaken, nadat we natuurlijk goed gekeken hadden of de kust veilig was, kwamen er juist drie Hollandse SS'ers overzenuwd en woedend aanrijden. Zij sprongen van de fiets en hielden hun revolvers op mij gericht. Natuurlijk wisten ze van onze triomf, en als mijn schoonzus er niet bij was geweest, had ik hier niet gezeten. In die tijd was het een zootje, ze zetten je tegen de muur, je moest je omkeren en: poef! Mijn zo mooie schoonzus zei: 'Ach jongens! Doe toch niet zo flauw, en toen zijn ze doorgereden. Een mirakel, maar als er iets is dat ik met onstellende zekerheid weet, dan is het dat ze even aarzelden, en dat is veel ...

Als ik eraan terugdenk, is het altijd met een gevoel van schaamte dat het een bijkomstigheid, een toevalligheid is geweest, waar mijn leven van afhing. Dat vind ik te weinig. In de hele werkelijkheid moet de reden liggen waarom je bestaat. Als het van een toevalligheid afhangt, is dat vernederend. Ik geloof dat veel mensen dat hebben en niet voor niets is het begrip "noodlot" uitgevonden, alsof hogere machten zich met jou bezighouden. Zij zijn het die jou bepaalde dingen laten overkomen. Dat is ook het ontstaan van zoiets als astrologie. Er zit een zekere hoogmoed in te denken dat het heelal zich met je bezighoudt. Maar het is schrijnend als de werkelijkheid je behandelt als een stofje, zomaar wegtikt en niemand weet waarheen. Dat vind ik beschamend. Liever is mij een fundament, een sokkel waarop mijn bestaan rust; dat geeft een gevoel van trots. Alsof een conglomeraat van voorwaarden zich in één rij heeft geschaard en naar mij wijst. Het is mijn opvatting en die van de filosoof Leibniz. Hij zegt: 'Er is niets op deze wereld of alles daaromheen heeft er zijn toestemming voor gegeven.' Zou dat niet zo zijn, dan was het er niet. Het is moeilijk te begrijpen, want de werkelijkheid spreekt ons hier tegen. Iemand die een heel leven lang zich rot leert, hoogleraar wordt, gaat zitten en een beroerte krijgt. Het knappen van een bloedvatje en exit. Spelenderwijs weggetikt. Dat is een afschuwelijke gedachte, de mens als prooi van het contingents, het pure toeval.

Een ander deel van de schaamte, in de terugblik op oorlog, is in de vraag genesteld: "Wie zou ik geweest zijn als ik beproefd was? Zou ik een held zijn geweest, een lafaard, een kampbeul?" Ik ben nooit op de proef gesteld. Nimmer heb ik iets heldhaftigs moeten doen om mezelf of anderen in leven te laten. Er zijn mensen die wel op de proef zijn gesteld, zoals bijvoorbeeld Obermann die in Leeuwarden de gevangenis overviel en daar verzetsmensen uithaalde. Hij kon niet toestaan dat die zouden worden verhoord, omdat dan belangrijke informatie uit zou lekken. Ze moesten bevrijd worden. Een vriend van mij had een huisje in Leeuwarden en als ik daar was, en bij Dokkum langs de houthandel Obermann fietste, dan dacht ik met jaloezie: 'Dapper, dapper, bewezen en gestempeld!'

Ik heb in mijn werk niet veel aandacht besteed aan de oorlog, maar er is wel een boek dat er expliciet over gaat: *Debielen en demonen*. Dat vind ik daarom een mooi boek, omdat het eigenlijk precies aangeeft hoe ik in de vorm de oorlog heb beleefd. Als je een duidelijk probleem aanwijst, dat samenhangt met de werkelijkheid, moet dat in de vorm zijn te vinden. Niet alleen vertellen hoe het was, maar het in vorm vertalen. Dat is belangrijk. Zoals bijvoorbeeld in het hele proces van de oorlog: een zonnig begin, waarbij ik met een vriend een geweldige trektocht maakte van acht maanden lang door Nederland. Toen naar de grote stad Rotterdam, waar we bij de zuster van mijn vriend verbleven, die getrouwd was met een SS'er, een familiedrama om een soldaat die alleen uit foto's bestond in het huis en die ik nooit heb ontmoet. Tenslotte terug naar mijn ouders in Den Haag. Daar kwam ik niet verder meer dan de straat. Ik zat daar ondergedoken en kwam tenslotte ook het huis niet meer uit. Een ontwikkeling van een enorme ruimte, een vrijheid van bewegen en denken, naar opsluiting in een kamer en in eigen gedachten. Koud, hongerig. Stilstand.

Dit is het enige boek waarin ik mij heb verdiept in de oorlog, en dan in bescheiden mate. Ik heb nooit veel gevoeld voor daden, het verzet en dergelijke. Daar was ik ook helemaal geen man voor, dat heeft bij mij nauwelijks een rol gespeeld. Dat is zoals het is.

Een eerlijke herinnering, ook een heel subtiele is de volgende. Toen ik een jongen was op de lagere school, zat er links voor mij zo'n dik, blommig jodenmeisje. Zij draaide zich soms met een ruk naar mij om en keek mij dan op een allermerkwaardigste wijze aan. Diepborend. Ik snapte daar niet veel van, het verwarde mij in hoge mate. Ik wist er geen raad mee en er is ook nooit iets uit ontstaan, zelfs geen misverstand, maar die blik ben ik nooit vergeten. Ik heb later vaak gedacht: 'God mag weten wat ze in mij gezien heeft, en mogelijk heeft haar dat nog getroost ergens in

die vervloekte rotkampen, daar in Polen.' Het leek mij niet onwaarschijnlijk dat er misschien in die tijd en op een plaats waar ik me geen voorstelling van kon maken, iemand heeft rondgelopen die opeens aan mij dacht. Dat vind ik bij alle flinke oorlogsverhalen door z'n bescheidenheid een treffende terugblik op de oorlog. Ik heb vaak de indruk dat mensen op een te makkelijke manier gebruik maken van 'materiaal' dat klaar ligt en waar je eigenlijk niet aan mag komen, tenzij je het verdient. Ik kan toch moeilijk een verhaal schrijven en zo maar iemand een verleden geven in Auschwitz. Ik zou het niet in mijn hersens halen daarover ooit een verhaal te schrijven. je hoeft niet alles meegemaakt te hebben om erover te kunnen schrijven, maar dät wel. Daar geldt een uitzondering.